

РЕФОРМАТОР

Останній гетьман України — Кирило Розумовський. Його життя, діяльність, уподобання в усі часи викликали живий інтерес. Історики по-різному оцінювали його кроки як політичного діяча України. Але всі залишалися спільні в єдиному — «Він палко любив свою Батьківщину»,¹ — як пише Орест Субтельний. Особливий інтерес до цієї історичної постаті виникає сьогодні, коли перед нами відкрився важкий, тернистий і довгий шлях до суверенності нашої України. «Славу примножувати справами» — недарма ці слова нам, нащадкам, у науку накреслив на своєму гербі Кирило Розумовський.

Хоча ніколи не звідав він почуття радості з приводу перемоги над ворогом чи то гіркоти поразки, не знав пекельних труднощів козацьких походів, не тримав справжньої бойової шаблі у руках, не палив козацької люльки. Та не це визначило його роль. Розумовський — це велика і яскрава сторінка в історії України. Сторінка тривалої та трагічної боротьби українського народу, його кращих представників за свою державність. На думку О. Субтельного, за часи останнього гетьмана України, К. Г. Розумовського Гетьманщина переживала «золоту осінь своєї автономії». ² І в тому, що ідея української державності пережила століття, надихала на боротьбу наступні покоління українців її, зрештою, матеріалізувалася в створенні сучасної незалежної України, велика роль належить і К. Г. Розумовському.

Ми — нащадки — з почуттям вдячності повинні згадувати останнього гетьмана України — нелегка доля йому дісталась, в нелегкий час він жив і працював. Але зміг зберегти розум, щирість, людяність, доброту, чим заслужив благочестиву повагу своїх сучасників і їх наступників.

Середина XVIII ст. — це час, коли у політичному житті України Назрівали визначні події. Втоплена від постійних принижень, від всеширшого проникнення росіян, причому-завжди на ролі старшого брата, в усі сфери українського життя, та відчуваючи повний крах своєї автономії, за яку було стільки вистраждано, стільки крові пролито, але підбадьорена вступом на російський престол Єлизавети Петрівни, яка ставиться до українців з прихильністю, козацька старшина звертається до імператриці з чолобитною з проханням про відновлення гетьманства. І хоча цариця поставилася до цієї ідеї цілком прихильно, вона, без сумніву, враховувала політику своїх попередників, особливо Петра I, спрямовану на всіляке обмеження й повну ліквідацію автономії України. Надзвичайно важливим і серйозним для імператриці та її уряду було питання щодо кандидатури гетьмана. Дослідник Олексій Путро припускає, що в цей час найреальнішим претендентом на цю посаду був Олексій Розумовський. Але згодом вибір випав на його молодшого брата — Кирила, який на той час уже швидко увійшов у вир світського життя. Підштовхнуло імператрицю до прийняття офіційного рішення про відновлення гетьманства на Україні ускладнення в цей час міжнародного становища Росії (на заході назривала війна з Прусією, а на півдні — з Туреччиною). Не бажаючи в такій ситуації викликати невдоволення української старшини (участь якої у війнах і військом, і обом завжди була суттєвою) й розпалювати її сепаратистські настрої, Єлизавета Петрівна 5 травня 1747 року підписала указ «О бытии в Малороссии гетьману по прежним правам и обыкновениям». ³ При цьому

офіційним представникам генеральної старшини, зокрема Лизогубу, Ханенку й Гудовичу, які перебувала в Петербурзі ще з часу весілля Кирила Григоровича та Катерини Нарішкіної у 1746 році, коли також порушували клопотання про відновлення гетьманства, однозначно дали зрозуміти, що мова може йти про обрання в гетьмани тільки молодшого Розумовського. Потрібно відзначити, що на цей час Кирило Розумовський був відірваний від українських проблем. 19-літнього юнака більше приваблював блиск столиці з усіма її розвагами. Більшість істориків якраз молодістю претендента пояснюють 3 роки між указом Єлизавети та обранням останнього гетьмана України. Однак найпередовіша та найсвідоміша частина української старшини ухопилася за цю, навіть хистку, можливість відродити, зміцнити українську державність, що потерпала під важким чоботом російського централізму.

І ось знаменний 1750 рік, який увійшов до української історії як рік відродження гетьманства.

Для підготовки офіційної церемонії так званого «обрання» гетьмана, сценарій якого був розроблений у Петербурзі, у Глухів прибув граф Гендріков, який привіз з собою жалувану грамоту на гетьманство.

Урочисте обрання гетьмана (або «елекція» за тодішньою термінологією) відбулося 22 лютого 1750 року. Його скоріше можна назвати добре відрепетируваною театральною виставою з завчасно відомим фіналом — про що пишуть всі дослідники. Але вистава ця була надзвичайно очікуваною.

Ранок 22 лютого 1750 року розбудив жителів Глухова гарматними пострілами, що сповіщали про початок нової ери на Україні. На центральному майдані міста зібрався величезний натовп, сюди прибули й усі 10 козацьких полків. Граф Гендріков відкрив зібрання, нагадав присутнім про царську волю і звернувся до них з запитанням, кого вони хочуть бачити гетьманом. Звідусіль пролунало: «Кирила Розумовського».

Молодий, обдарований, добре освічений, вже президент Російської Академії наук, вже граф Російської імперії, вже улюбленець двору, близький до самої цариці, Кирило Розумовський стає гетьманом України.

Навряд чи в цей момент він сповна розумів завдання, що постало перед ним, і ту відповідальність, яку він тепер ніс за всю свою Батьківщину в цілому і за кожного українця окремо. Але Кирило Розумовський швидко увійшов у курс справи, бо ним керувала любов до України і до всього українського, бо мрією життя юного гетьмана було полегшити долю співвітчизників. Кирило Розумовський відрізнявся від усіх попередніх українських гетьманів. Як писала сама Єлизавета, він користувався особливою її довірою і благоговінням.⁴ Цим пояснюється низка поступок, які надає імператриця гетьману в перші роки гетьмування.

31 жовтня 1750 року Єлизавета Петрівна підписала указ, за яким Запорозька Січ підпорядковувалася гетьману, що означало неабияке розширення його повноважень, але одночасно вона зазначає, що Розумовський повинен «верным, добрым и послушным рабом быть, народ малороссийский к послушанию приводит и ни с которыми посторонними государями без ведома и без указа ее императорского величества никакой переписки не имеет».⁵ О. Субтельний підкреслює, що очевидними стали певні рамки, в яких українцям дозволялося вести власні справи.

З чого ж починає Кирило Розумовський свою діяльність? Гетьман здійснює більш ніж двомісячну поїздку по Україні для ознайомлення

з підпорядкованими йому містами та містечками. Бантиш-Каменський відмічає, що все оживлялось «от единого воззрения попечительного начальника». ⁶ Але, на превеликий жаль, недовго користувалися українці присутністю гетьмана, Кирило Розумовський був запрошений до двору, де близько року утримувався імператрицею. Такі запрошення повторювалися часто, коли було відчутним зближення гетьмана зі старшиною.

Для того, щоб підірвати економічну незалежність гетьмана на Україні, у 1754 році царським урядом були ліквідовані внутрішні митні збори, відомі як «індукта» та «евета». ⁷ Тож увесь збір, що припадав на долю гетьмана, у нього відібрали, чим викликали невдоволення. Розумовський звертається до імператриці з проханням залишити за ним цей значний доход. І Єлизавета, щоб не підливати масла в огонь, поступається Розумовському.

А незабаром українці в повній мірі відчули на собі турботу свого Проводиря — вони, подібно до росіян, були звільнені від внутрішніх податків. З часів Івана Самойловича гетьмани під виглядом військових потреб вводили різноманітні побори: покуховний, хатній, поковшовий і багато інших, що лягали важким тягарем на плечі народу. Більш того, до гетьманування К. Г. Розумовського торгівля в Україні перебувала в надзвичайно скрутному становищі від заснованих на російських кордонах митниць. За особистим наполегливим клопотанням гетьмана Розумовського були скасовані не тільки внутрішні податки у країні, але й дозволена вільна торгівля між Україною та Росією, що значно полегшило життя простих українців.

Наступним важливим автономістським кроком Кирила Розумовського стало те, що він почав призначати полковників, хоча ще з часів Петра I такі призначення вважалися справою суто царського уряду, якому було вигідно і спокійно, коли на відповідальній посаді була перевірена ними людина. Вони хворобливо боялися будь-яких проявів «мазепинства» серед української старшини. І тому, схаменувшись, імператриця спеціальним указом назавжди заборонила гетьману самостійно призначати полковників до українських козацьких полків, залишивши за ним лише право його попередників — добирати кандидатів на цю посаду. У черговий раз Розумовському натякнули на місце і роль йому відведені. Але таке становище його вже не задовольняло, він не може бути маріонеткою в чужих руках. У дослідника Олексія Путра не викликає сумнівів той факт, що якраз з ініціативи гетьмана в Україні з'явився царський указ, який підтвердив усі попередні заборони щодо поширення на українців кріпацтва. Новий указ у рішучій формі заборонив: «Штоб молороссиян никто, кто б какого званим и достоинства небыл никакими образами в вечное холопство не укреплял. Буде же кто на них хотя какие крепости и письма имеют, он им быть не действительными; а ежели кто от того времени дерзнет в противность он их указов с малороссиянами поступать, с теми будет учинено как с явными преступниками и ослушниками указов». ⁸

Без дозволу гетьмана заборонялося арештовувати українців, за винятком карних злочинців. Показовим стосовно цього є розпорядження К. Г. Розумовського від 1760 року про утворення при гетьманові особливої контори для прийому прохань, листів і документів від українців.

Д. Бантиш - Каменський зазначає: «Очевидцы свидетельствуют о редкой справедливости гетмана». ⁹ І він мав намір поширити цю справедливість на своїх підлеглих, на близьких серцю українців. Але подібна справедливість, головною складовою якої була самостійність українського гетьмана, який, незважаючи на близькість до імператриці, розглядався не більш як один із чиновників, викликала невдоволення царського уряду і почалося активне його втручання у справи управління

Гетьманщиною. Заборонивши призначати полковників гетьману, категорично заборонили листування з іноземними державами, а також «для лутшого усмотрения и присечения производящих в Малой России непорядков»¹⁰ (під якими розуміли вищезгадані кроки гетьмана) до нього призначався російський резидент, головним обов'язком якого було інформувати російський двір про кроки занадто ініціативного українсько-го гетьмана.

Під особливий суворий нагляд були поставлені фінансові справи Гетьманщини. Указ від 1754 року вимагав, щоб гетьман надсилав до Петербурга докладні звіти щодо всіх прибутків і видатків. Кирило Розумовський просив звільнити його від подібного контролю, але імператриця була категорична і зобов'язала гетьмана неухильно виконувати царський указ.

Відчуваючи вільнолюбство молодого гетьмана, тим більше, не чекаючи від нього такого вболівання про долю України, в Петербурзі вирішили, що краще жорстко контролювати економічний розвиток України, оскільки він завжди був підґрунтям для зміцнення та єднання духовного.

Загалом прихильна Єлизавета не сприймала багато з гетьманових ініціатив. Зокрема, Кирило Розумовський виступив з проханням звільнити українське військо від участі у війнах, прямо не пов'язаних з українськими інтересами.¹¹ Але цей намір суперечив інтересам російським. І єдине, що зміг зробити Розумовський у цьому плані, це розпочати модернізацію козацького війська шляхом систематизації його вишколу, забезпечення уніформою та вдосконалення артилерії, у чому якраз була гостра потреба.

А ось одним із головних проєктів, який з неймовірним зусиллям був втілений у життя, був проєкт зміцнення центральних і місцевих органів управління. Розуміючи, що суспільство Гетьманщини стало надто складним, щоб старшина могла виконувати в ньому судові, адміністративні та військові функції, Розумовський починає організовувати окрему систему судочинства.

На той час існувало 5 судових інстанцій: сотенний суд, полковий, генеральний, генеральна канцелярія та гетьман. Щоб піднести роль генерального суду і скоротити судову тяганину, передбачалося, що у генеральному суді замість одного буде два судді, котрі разом з 10 депутатами від кожного полку матимуть право виносити остаточні рішення. Генеральний суд розглядав справи генеральної старшини, полковників, бунчукових і військових товаришів, канцеляристів та осіб, які перебували під особистою опікою гетьмана. Крім того, цей суд став органом нагляду за місцевими судами. Апеляції за новим законом подавалися також тільки до генерального суду. З генеральної канцелярії повністю знімалися всі судові функції.

Судова реформа завершилась у 1763 році, коли на території кожного повіту було створено 2 земські, 2 підкоморські і 1 гродський суд. Лівобережну Україну поділили на 20 повітів. Полкові суди були перетворені в гродські (від польського слова гродський — міський), де розглядалися кримінальні справи. Головуючим в цих судах залишалися полковники, а суддя і писар називалися вже не полковими, а гродськими. Крім того, запроваджено підкоморські та земські суди. Підкоморські суди розглядали справу про землю та межування, а земські суди — цивільні справи. Сфера діяльності створених судів регламентувалася відповідними положеннями Литовського статуту 1588 року.

Не менше честі робить гетьману Кирилу Розумовському указ 1761 року, який поклав край надмірному поширенню винокуріння, що почало негативно впливати на розвиток продуктивних сил:

«Малороссияне не только пренебрегают земледелием и скотоводством, от которых проистекает богатство народное, а вдаваясь в непомерное винокурение часто покупают хлеб по торгам дорогою ценою не для приобретения себе каких либо выгод, а для одного пьянства, истребляя лесные свои угодья, и нуждаясь от того в дровах, необходимы к отопливанію. Во избежания происшедших от сего беспорядков». У наказі було визначено, що:

— винокурінням можуть займатися лише старшина і козаки, що мають земельні і лісні угіддя,

— категорично заборонялось мати винокурні і шинки російським поміщикам і взагалі не українцям,

— заборонялося полковникам і сотникам наймати бідних, хоч і маючих ґрунти, щоб під їх іменем займатися винокурінням,

— полковники і сотники повинні стежити за суворим дотриманням вимог указу, а разом з тим всіляко сприяти українським купцям.¹²

Як бачимо, своєю внутрішньою політикою Кирило Розумовський намагався зміцнити політичні та економічні привілеї українських поміщиків. Гетьман роздавав у володіння співвітчизникам не лише окремі маєтності, але й цілі сотенні містечка з вільним поселенням. Саме в цей час у гетьманських універсалах уперше з'явилось таке формулювання: «В вечное и потомственное свое и наследников своих владение»,¹³ за яким представники старшини одержували вільні поселення. Але ця політика, зміцнюючи становище української старшини, створювала умови для закріпачення селян. Про це свідчить підписаний Розумовським у 1760 році універсал, за яким переходи селян дозволялися лише за умови залишення на користь поміщиків селянського майна. Історик О. Лазаревський робить висновок, що закріпачення селян у 80-ті роки стало логічним наслідком того ставлення старшини до народу, яке утвердилося при Розумовському.¹⁴

З відновленням гетьманства дещо змінилася існуюча структура органів управління Гетьманщини. Фактично перестала діяти загальновійськова козацька рада, компетенція якої остаточно перейшла до старшинської ради, яку очолював гетьман. Рада об'єднувала членів Генеральної військової канцелярії й Генерального військового суду. До її компетенції входили такі питання: обрання на вищі посади, розгляд рішень Генеральної військової канцелярії, найважливіші справи адміністративного, фінансового та судового характеру. Водночас в адміністративному апараті ще більше посилилася роль його верхівки — генеральної старшини.

Аналізуючи реформи гетьмана України Кирила Григоровича Розумовського, можна зробити висновок, що в 1750—1764 рр. на Лівобережній Україні було створено централізований адміністративно-державний апарат управління, при збереженні традиційного козацького військово-територіального поділу і значних збройних сил України — козацького війська.

Тож можна стверджувати, хоча й з певними застереженнями, про існування в той період української феодальної державності у складі Російської імперії.

Джерела та література:

- 1 Субтельний О. Україна, Історія. — К., 1991. — С. 156.
- 2 Там само.
- 3 Дніпро. — 1991. — № 11—12.
- 4 Там само.
- 5 Бантыш-Каменский Д. П. История Малой России. — К.,— 1993. — С. 457.
- 6 Київська старовина. — 1993. — № 2. — С. 45.
- 7 Там само.
- 8 Васильчиков А. Семейство Разумовских. — СПб. — 1880. — Т. 1.
- 9 Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — К, 1993. — С.
- 10 Радянське село. — 1971. — № 150.
- 11 Субтельний О. Україна, Історія. — К., 1991. — С. 157.
- 12 Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — К., 1993. — С. 459.
- 13 Валишевский К. Дочь Петра Валикого. — М., 1992.
- 14 Радянське село. — 1971. — № 150.

